

The role of economic policy in the political and military competition between the Ilkhanids and the Mamluk

Fereshteh Ansari*, **Leila Mohammadi****

Mahboobeh Sharafi***

Abstract

Economic policy in the Middle Ages was considered a means of meeting domestic needs and foreign orientation of governments. Therefore, it became a factor in competition and conflict between the two rulers, the Ilkhanids and the Mamluks, in the seventh and eighth centuries AH, a competition whose dimensions went beyond the military battlefield and encompassed the economic and commercial arenas. This research, based on a descriptive-analytical approach, compares the role of the economy in the foreign policy of these two governments. The main question of the research is how and through what mechanisms did the economic policies of the Ilkhanids and Mamluks become an effective factor in foreign policy in the competition between these two governments? The research findings show that economic policies, including management and control of land and sea trade routes, economic sanctions, and trade alliances with foreign powers, were the most important factors in shaping the foreign policy of the Ilkhanates and Mamluks. This policy was used to strengthen military and political power. It became an alternative to military confrontations and caused both governments to become directly involved in the world economy and trade, in addition to military competition. In this sense,

* Ph.D. Candidate of Department of History, Ab.C., Islamic Azad University, Abhar, Iran,
Fereshte.ansari@iaiu.ir, Orcid: 0009000725591547

** Assistant Professor, Department of History, Ab.C., Islamic Azad University, Abhar, Iran (Corresponding Author), l.mohammadii@iaiu.ac.ir, Orcid: 0000000151627303

*** Associate Professor, Department of History, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran,
sharafi04@iaiu.ac.ir, Orcid: 000334712244

Date received: 25/10/2025, Date of acceptance: 15/02/2026



economic policies played a supporting role in meeting domestic needs, and also acted as key tools of diplomacy and political legitimacy.

Keywords: Iran, Egypt, Ilkhanids, Mamluks, Foreign Policy, Economic Policies.

Introduction

In the medieval Islamic world, the foreign policies of states were not based solely on military power or formal diplomacy; economic and commercial factors played a fundamental role in shaping states' external behavior. In this context, the rivalry between the two major powers—the Ilkhanids in Iran and the Mamluks in Egypt and Syria—during the seventh and eighth centuries AH represents a prominent example of the close interconnection between economy and foreign policy. This rivalry, which entered a new phase after the Ilkhanids' defeat at the Battle of Ain Jalut (658 AH / 1260 CE), was not confined to military conflicts but quickly extended to economic, commercial, and even religious arenas. By capitalizing on their military victory, the Mamluks were able to control crucial land and maritime trade routes, particularly those in Syria, the Hijaz, the Red Sea, and the Eastern Mediterranean, using this position to exert economic pressure on their Mongol rivals. Conversely, the Ilkhanids, having lost the possibility of a direct military advance toward Egypt, sought to shift the balance of power in their favor by focusing on economic policies, including controlling and enhancing alternative trade routes, forging alliances with European commercial powers, and exploiting Iran's strategic position along the Silk Road.

Hence, the main question of the present study is how the economic policies of the Ilkhanids and the Mamluks became an effective instrument in the foreign policy of these two states for asserting supremacy over each other.

Materials & Methods

This study, based on a descriptive–analytical approach, compares the role of economic policies in the foreign policies of the Ilkhanids and the Mamluks in their efforts to gain ascendancy over one another.

Discussion & Result

Economic policies, particularly the control of trade routes, played a crucial role in shaping and sustaining the relations between the Ilkhanids and the Mamluks. Trade, in addition to providing financial resources and strategic goods, served as a tool for

political pressure and shifting the balance of power; in this way, blocking or rerouting routes became a form of “economic warfare.” A clear example is seen during the reign of Baybars, when the Ilkhanids, through their control over Iran, Iraq, and parts of Anatolia, dominated vital routes (Karimi & Chahian, 1392: 59).

The roots of this approach lie in Mongol economic policies: Chinggis Khan’s conquests pursued not only political and military goals but also economic objectives, emphasizing the security of trade. The Yam network, the Artaqi system, and the khans’ partnerships with merchants highlighted the central role of commerce (Wasaf, 1383: 296; Juvayni, 1385: 1/64; Juzjani, 1363: 2/104; Saunders, 1383: 68; Juvayni, 1385: 1/167; Wasaf, 1383: 158). Support for merchants continued, and their financial losses were compensated (Juvayni, 1385: 3/84–85), yet this support always aligned with Mongol political interests (Amitai, 1995: 217).

During the Ilkhanid period, support for merchants, compensation for damages, and emphasis on trade continued (Hamdani, 1338: 2/713; Aschpuler, 1376: 431; Al-Qashani, 1384: 109). However, after the Battle of Ain Jalut, control over trade routes became a key instrument of pressure on the Mamluks; Abaqa Khan restricted trade with Egypt (Ibn Abd al-Zahir, 1396q: 340), while the Mamluks controlled vital land and sea routes, including pilgrimage routes and ports in the Red Sea and the Mediterranean (Amitai, 1995: 208; Holt, 1966: 27; al-Maqrizi, 1355q: 3/128; al-Maqrizi, 1355q: 2/209; Holt, 1966: 23; Amitai, 1995: 202).

Economic competition with Europe was also significant; Baybars established a network of economic alliances with Italian city-states and Mongol branches (Qalqashandi, 1346q: 7/316; al-Maqrizi, 1355q: 2/477–479; Ibn Khaldun, 1383: 4/649). However, the Ilkhanids’ attempts to cooperate with Genoa and Venice were limited due to these states’ commercial interests with Egypt (al-Maqrizi, 1355q: 3/428–433). Finally, the pilgrimage routes became another arena of economic and political competition; the Mamluks organized pilgrimage caravans, collected tolls, and thereby secured revenue and religious legitimacy (Ibn Battuta, 1376: 2/186; Ayalon, 1988: 112), whereas the Islamized Ilkhanids faced serious limitations in this sphere (Amitai, 1995: 235). Thus, land, sea, and religious trade routes became multi-layered instruments linking economy, diplomacy, and power in the foreign policy of both states.

Conclusion

The economic policies of the Ilkhanids and the Mamluks can be regarded as a prominent example of the application of geoeconomics in the medieval period. After the Ilkhanids' failure to achieve a military conquest of Egypt following the Battle of Ain Jalut, economic instruments emerged as a substitute and complement to military power in their foreign policy, with control over trade routes and the restriction of goods flows becoming the main mechanisms of pressure on the Mamluks. Conversely, the Mamluks, by controlling the land routes of Egypt, Syria, and the Hijaz, as well as ports in the Mediterranean and the Red Sea, were able to dominate regional and transregional trade and strategic financial resources, thereby consolidating their economic and political supremacy.

For both states, control over land and maritime routes meant dominance over the movement of goods, capital, slaves, and pilgrims, and thus access to geopolitical advantage. The Ilkhanids sought to weaken the economic foundations of the Mamluks by leveraging the Silk Road, while the Mamluks, taking advantage of Egypt's geographic position, established an efficient network of strategic commercial nodes that limited Ilkhanid economic influence. Overall, this competition demonstrates that, during this period, the economy became a decisive factor in foreign policy, and the intelligent management of economic corridors and key resources played a fundamental role in consolidating state power and influence.

Bibliography

- al-Dhahabī, Muḥammad ibn Aḥmad (1409 AH), *Tārīkh al-Islām wa Wafayāt al-Mashāhīr wa al-A'lām*, edited by 'Umar 'Abd al-Salām Tadmurī, Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī. [in Persian]
- al-Maqrīzī, Taqī al-Dīn Aḥmad ibn 'Alī (1355 AH), *al-Sulūk li-Ma'rifat Duwal al-Mulūk*, edited by Muḥammad Muṣṭafā Ziyāda, Cairo: Maṭba'at Dār al-Kutub. [in Persian]
- al-Nuwayrī, Shihāb al-Dīn Aḥmad ibn 'Abd al-Wahhāb (1404 AH/1986), *Nihāyat al-Arab fī Funūn al-Adab*, edited by Muḥammad Jābir 'Abd al-'Āl al-Ḥīmī, Cairo: al-Maktaba al-'Arabiyya. [in Persian]
- al-Qalqashandī, Aḥmad ibn 'Alī (1346 AH), *Ṣubḥ al-A'shā fī Ṣinā'at al-Inshā'*, Cairo: Wizārat al-Thaqāfa wa al-Irshād al-Qawmī, al-Mu'assasa al-Miṣriyya al-'Āmma. [in Persian]
- al-Qāshānī, Abū al-Qāsim 'Abdallāh ibn Muḥammad (1384), *Tārīkh-i Ūljāytū*, edited by Mahīn Hambalī, Tehran: 'Ilmī va Farhangī. [in Persian]
- al-Ṣafadī, Ṣalāḥ al-Dīn Khalīl ibn Aybak ibn 'Abd Allāh (1420 AH), *al-Wāfi bi al-Wafayāt*, edited by Aḥmad al-Arnā'ūt and Turkī Muṣṭafā, Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth. [in Persian]

215 Abstract

- Amitai, Reuven (1995), *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260–1281*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Anṣārī Damashqī, Shams al-Dīn Muḥammad (1357), *Nukhbat al-Dahr fī ‘Ajā’ib al-Barr wa al-Baḥr*, translated by Sayyid Ḥamīd Ṭabībīyān, Tehran: Farhangistān-i Adab va Honar-i Īrān. [in Persian]
- Ashtari Tafreshi, Alireza and others (1404), *Dalāel va Zamineh-hā-ye Mosāderé Amwāl dar Mesr-e Doré Mamalik, Dofasl Nāmeḥ-ye Elmi-ye Tahqiqāt-e Tāriḥ-e Eghtesādi-ye Īrān*, vol. 14, no. 1, Spring–Summer, pp. 1–29. [in Persian]
- Ayalon, David (1988), *Outsiders in the Lands of Islam: Mamluks, Mongols, and Eunuchs*, London: Variorum Reprints.
- Bayānī, Shīrīn (1375), *Dīn va Dawlat dar Īrān-i ‘Ahd-i Mughūl*, Tehran: Markaz-i Nashr-i Dānishgāhī. [in Persian]
- Central Library and Documentation Center, University of Tehran (1352), *Asnād-i Marbūṭ bi Ravābiṭ-i Tāriḥī-ye Īrān va Jumhūrī-ye Venīz*, Tehran: Kitābkhāna-ye Markazī va Markaz-i Asnād-i Dānishgāh-i Tīhrān. [in Persian]
- Ciociltan, Virgil (2012), *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, translated by Samuel Willcocks, Leiden/Boston: Brill.
- Faḍlī Nizhād, Aḥmad and Khayr-andīsh, ‘Abd al-Rasūl (1398), “Jāygāh-i Ṭarābuzān dar Muḥāshira-ye Barrī-ye Ānāṭūlī tavassuṭ-i Īlkhānān-i Mughūl,” *Faṣlnāma-ye ‘Ilmī-ye Tāriḥ-i Islām va Īrān-i Dānishgāh-i Alzahrā*, year 29, new series, no. 44, consecutive 134, winter, pp. 71–93. [in Persian]
- Favereau, Marie (2017), *The Golden Horde and the Mamluks*, *Golden Horde Review*, vol. 5, no. 1, pp. 93–115.
- Ghaḥfārī Kāshānī, Aḥmad ibn Muḥammad (1404 AH), *Tāriḥ-i Nigāristān*, edited by Mortaqā Mudarris Gīlānī, Tehran: Kitābforūshī-ye Ḥāfīz. [in Persian]
- Grousset, René (1387), *Impire-ye Şahrānīvardān*, translated by ‘Abd al-Ḥusayn Mīkda, Tehran: Shirkat-i Intishārāt-i ‘Ilmī va Farhangī-ye Līn. [in Persian]
- Hamdānī, Rashīd al-Dīn Faḍl Allāh (1338), *Jāmi‘ al-Tawārīḥ*, edited and annotated by Muḥammad Rawshan and Muṣṭafā Mūsavī, Tehran: Alburz. [in Persian]
- Holt, P. M. (1966), *Egypt and the Fertile Crescent, 1516–1922: A Political History*, London: Longmans (or Ithaca: Cornell University Press reprint editions).
- Hosseini Nezhad Qasr Dashti, Sara and others (1404), *Nābasandegi-ye Farāyand-e Nahādīné Shodan-e Nezām-e Ertebāti-ye Jāmeḥ-ye Īrān, Asr-e Moghol, Dofasl Nāmeḥ-ye Elmi-ye Tahqiqāt-e Tāriḥ-e Ejtemā‘i*, vol. 15, no. 1, Spring–Summer, pp. 1–23. [in Persian]
- Hovannisian, Richard G. (ed.) (2004), *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, New York: Palgrave Macmillan (2 volumes).
- Ibn ‘Abd al-Zāḥir, Muḥyī al-Dīn (1976), *al-Rawḍ al-Zāḥir fī Sīrat al-Malik al-Zāḥir*, edited by ‘Abd al-‘Azīz al-Khuwayṭīr, Riyadh. [in Persian]

- Ibn al-Furāt, Muḥammad ibn ‘Abd al-Raḥīm (1942), *al-Ṭarīq al-Wāḍiḥ al-Maslūk fī Ma‘rifat Tarājīm al-Khulafā’ wa al-Mulūk*, edited by Qusṭanṭīn Zurayq, Beirut: n.p. [in Persian]
- Ibn al-‘Ibrī, Ghirīghūriyūs ibn Hārūn (1958), *Mukhtaṣar Tārīkh al-Duwal*, Beirut. [in Persian]
- Ibn al-Wardī (1970), *Tatimmat al-Mukhtaṣar fī Akhbār al-Bashar*, edited by Aḥmad Rif‘at, Beirut. [in Persian]
- Ibn Baṭṭūṭa, Muḥammad ibn ‘Abdallāh (1376), *Safarnāma-yi Ibn Baṭṭūṭa (Rihlat Ibn Baṭṭūṭa)*, translated by Muḥammad ‘Alī Muvahhid, Tehran: Āgāh. [in Persian]
- Ibn Faḍl Allāh al-‘Umarī (1342 AH), *Masālik al-Absār fī Mamālik al-Amṣār*, edited by Aḥmad Zakī Pāshā, Cairo: Dār al-Kutub al-Miṣriyya. [in Persian]
- Ibn ‘Imād, ‘Abd al-Ḥayy ibn Aḥmad (1406 AH), *Shadharāt al-Dhahab fī Akhbār man Dhahab*, edited by Maḥmūd Arnā’ūt, Beirut: Dār Ibn Kathīr. [in Persian]
- Ibn Iyās, Muḥammad ibn Aḥmad (1402 AH), *Badā’i’ al-Zuhūr fī Waqā’i’ al-Duhūr*, Cairo: al-Hay’a al-Miṣriyya al-‘Āmma lil-Kitāb. [in Persian]
- Ibn Kathīr, Ismā‘īl ibn ‘Umar (1408 AH), *al-Bidāya wa al-Nihāya*, edited by ‘Alī Shīrī, Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [in Persian]
- Ibn Khaldūn, ‘Abd al-Raḥmān (1383), *Tārīkh Ibn Khaldūn*, translated by ‘Abd al-Muḥammad Āyatī, Tehran: Pazhūhishgāh-i ‘Ulūm-i Insānī va Muṭāla‘āt-i Farhangī. [in Persian]
- Ibn Qāḍī Shuhba, Abū Bakr (1977), *Tārīkh*, edited by ‘Adnān Darwīsh, Damascus. [in Persian]
- Ibn Ṣayrafī, ‘Alī (1970), *Inbā’ al-Ḥaṣr bi-Abnā’ al-‘Aṣr*, edited by Ḥasan Ḥabashī, Cairo. [in Persian]
- Ibn Taghrī Birdī, Jamāl al-Dīn Abī al-Maḥāsīn Yūsuf (1392 AH), *al-Nujūm al-Zāhira fī Mulūk Miṣr wa al-Qāhira*, edited by ‘Abd al-Qādir Ḥātīm, Cairo: Dār al-Kitāb. [in Persian]
- Jackson, Peter (2018), *The Mongols and the West, 1221–1410*, 2nd edition, London/New York: Routledge.
- Juwaynī, ‘Aṭā’ Malik ibn Muḥammad (1385), *Tārīkh-i Jahāngushāy*, edited by Muḥammad Qazvīnī, Tehran: Duniyā-yi Kitāb. [in Persian]
- Jūzjānī, ‘Uthmān ibn Muḥammad Minhāj-i Sirāj (1363), *Ṭabaqāt-i Nāṣirī*, edited by ‘Abd al-Ḥayy Ḥabībī, Tehran: Duniyā-yi Kitāb. [in Persian]
- Karīmī, ‘Alīriḍā and Chāhiyān, ‘Alī Aṣghar (1392), “Jāyghāh-i Bīzāns dar Siyāsati Khārijī-yi Ilkhānān,” *Pizhūhishhā-yi Tārīkhī*, year 49, new series, year 5, no. 2, summer, pp. 53–76. [in Persian]
- Karīmī, ‘Alīriḍā and Riḍā’i, ‘Alīriḍā (1392), “Ravābiṭ-i Tijārī-yi Īrān va Janūvā dar Dawra-yi Ilkhānān,” *Faṣlnāma-yi Tārīkh-i Islām va Īrān-i Dānishgāh-i Alzahrā*, year 23, new series, no. 18, summer, pp. 51–68. [in Persian]
- Lambton, Ann K. S. and others (1378), *Tārīkh-i Islām*, translated by Ārām, Tehran: Amīr Kabīr. [in Persian]
- Loiseau, Julien (2014), *Les Mamelouks: XIIIe–XVIe siècle. Une expérience du pouvoir dans l’Islam médiéval*, Paris: Seuil.

217 Abstract

- Luttwak, Edward N. (1990), *From Geopolitics to Geo-Economics: Logic of Conflict, Grammar of Commerce, The National Interest*, no. 20 (Summer).
- Mājid, ‘Abd al-Mun‘im (1966), *al-‘Alāqāt bayn al-Sharq wa al-Gharb*, Beirut: Maktab al-Jāmi‘a al-‘Arabiyya. [in Persian]
- Mīrkhwānd, Mīr Muḥammad ibn Khwāndshāh ibn Maḥmūd (1380), *Tārīkh-i Rawḍat al-Ṣafā fī Sīrat al-Anbiyā‘ wa al-Mulūk wa al-Khulafā‘*, edited by Jamshīd Kiyānfar, Tehran: Asāfir. [in Persian]
- Petry, Carl F. (ed.) (1998), *The Cambridge History of Egypt, Volume 1: Islamic Egypt, 640–1517*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ramzī, Muḥammad (1423 AH), *Talqīh al-Akhbār wa Talqīh al-Āthār*, Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [in Persian]
- Saunders, John Joseph (1383), *Tārīkh-i Futūḥāt-i Mughūl*, translated by Abū al-Qāsim Ḥālat, Tehran: Amīr Kabīr. [in Persian]
- Shabāru, ‘Iṣām Muḥammad (1380), *Dawlat al-Mamālīk wa Dawruhum al-Siyāsī wa al-Ḥadārī fī Tārīkh al-Islām*, translated by Shahla Bakhtiyārī, Tehran: Pazhūhishgāh-i Ḥawza va Dānishgāh. [in Persian]
- Sharqī, Mas‘ūd (1379), “Tijārat dar ‘Ahd-i Īlkhānān-i Mughūl,” in *Majmū‘a-yi Maqālāt-i Avvalīn Simīnār-i Tārīkhī-yi Hujūm-i Mughūl bi Īrān va Payāmadhā-yi Ān*, Tehran: Sāzmān-i Chāp va Intishārāt-i Vizārat-i Farhang va Irshād-i Islāmī. [in Persian]
- Spuler, Bertold (1376), *Tārīkh-i Mughūl dar Īrān*, translated by Maḥmūd Mīr Āftāb, Tehran: ‘Ilmī va Farhangī. [in Persian]
- University of Cambridge (1379), *Tārīkh-i Īrān: Dawra-yi Tīmūriyān*, translated by Ya‘qūb Āzand, Tehran: Jāmī. [in Persian]
- Waṣṣāf al-Ḥaḍra, ‘Izz al-Dīn Faḍl Allāh (1338), *Tārīkh-i Waṣṣāf (Tajziyat al-Amṣār wa Tazjiyat al-A‘ṣār)*, translated by ‘Abd al-Muḥammad Āyatī, Tehran: Intishārāt-i Ibn Sīnā. [in Persian]

نقش سیاست اقتصادی در رقابت‌های سیاسی و نظامی میان ایلخانان و ممالیک

فرشته انصاری*

لیلا محمدی**، محبوبه شرفی***

چکیده

سیاست اقتصادی در قرون میانه وسیله‌ای برای تأمین نیازهای داخلی و جهت‌گیری خارجی حکومت‌ها به شمار می‌آمدند. از این رو، عاملی برای رقابت و تعارض میان دو حاکمیت ایلخانان و ممالیک در سده‌های هفتم و هشتم ه.ق گردید. رقابتی که ابعاد آن از میدان نبرد نظامی فراتر رفته و عرصه‌های اقتصادی و تجاری را دربر گرفت. این پژوهش مبتنی بر رویکرد توصیفی-تحلیلی به مقایسه نقش اقتصاد در سیاست خارجی این دو حکومت می‌پردازد. پرسش اصلی پژوهش آن است که سیاست‌های اقتصادی ایلخانان و ممالیک چگونه و از طریق چه سازوکارهایی به عامل مؤثر سیاست خارجی در رقابت میان این دو حکومت تبدیل شدند؟ یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد: سیاست‌های اقتصادی، از جمله مدیریت و تسلط بر راه‌های تجاری زمینی و دریایی، تحریم‌های اقتصادی، اتحاد تجاری با قدرت‌های خارجی، مهم‌ترین عامل در شکل‌دهی به سیاست خارجی ایلخانان و ممالیک بوده است. این سیاست در جهت تقویت توان نظامی و سیاسی به‌کار گرفته شد و به‌عنوان جایگزینی برای رویارویی‌های نظامی گردید و موجب شد تا هر دو

* دانشجوی دکتری گروه تاریخ، واحد ابهر، دانشگاه آزاد اسلامی، ابهر، ایران، Fereshte.ansari@iau.ir، شماره ارکید: ۰۰۰۹۰۰۰۷۲۵۵۹۱۵۴۷

** استادیار گروه تاریخ، واحد ابهر، دانشگاه آزاد اسلامی، ابهر، ایران (نویسنده مسئول)،
l.mohammadii@iau.ac.ir، شماره ارکید: ۰۰۰۰۰۰۰۱۵۱۶۲۷۳۰۳

*** دانشیار گروه تاریخ، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، sharafif04@iau.ac.ir، شماره ارکید: ۰۰۰۳۳۴۷۱۲۲۴۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۰۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۶



دولت در کنار رقابت‌های نظامی، در عرصه اقتصاد و تجارت جهانی نیز به‌طور مستقیم درگیر شوند. از این نظر، سیاست‌های اقتصادی نقش پشتوانه‌ای در تأمین نیازهای داخلی داشتند، و به‌عنوان ابزارهای کلیدی دیپلماسی و مشروعیت سیاسی نیز عمل می‌کردند.

کلیدواژه‌ها: ایران، مصر، ایلخانان، ممالیک، سیاست خارجی، سیاست اقتصادی.

۱. مقدمه

در سده‌های هفتم و هشتم هجری (سیزدهم و چهاردهم میلادی)، ایلخانان و ممالیک، وارد مرحله‌ای از رقابت و تعارض شدند که ابعاد آن تنها به حوزه نظامی محدود نبود، بلکه سیاست‌های اقتصادی و تجاری نیز نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری سیاست خارجی طرفین ایفا کردند. شکست ایلخانان در نبرد عین‌جالوت (۶۵۸ق/۱۲۶۰م) نه‌تنها مسیر پیش‌روی نظامی آنان به سوی مصر را مسدود ساخت، بلکه ممالیک را قادر ساخت تا بر بخش‌هایی از راه‌های مهم تجارت شام و حجاز تسلط یابند و از این موقعیت برای اعمال فشار اقتصادی علیه ایلخانان استفاده کنند. در مقابل، ایلخانان نیز برای شکستن این محاصره اقتصادی، با جمهوری‌های تجاری ایتالیا همچون جنوا و ونیز وارد تعامل شدند و مسیرهای تازه‌ای از طریق دریای خزر، دریای سیاه و جاده ابریشم برای صدور کالاهای شرقی به اروپا گشودند. از سوی دیگر، تسلط ممالیک بر راه‌های زیارتی حجاز و کنترل مسیرهای دریایی در دریای سرخ، سیاست اقتصادی - مذهبی دیگری بود که آنان در روابط خارجی خود علیه ایلخانان به کار می‌بردند. به این ترتیب، اقتصاد و تجارت به یکی از محوری‌ترین عرصه‌های رقابت و تعارض میان دو حاکمیت تبدیل شد، تا جایی که می‌توان گفت منازعه میان ایلخانان و ممالیک تنها جنگ بر سر قلمرو نبود، بلکه نبردی برای تسلط بر منابع ثروت، راه‌های ترانزیت کالا و بازارهای بین‌المللی نیز به شمار می‌رفت. بنابراین، مسئله اصلی این پژوهش آن است که، سیاست‌های اقتصادی چه نقشی در سیاست خارجی ایلخانان و ممالیک در مواجهه با یکدیگر جهت تفوق بر دیگری ایفا کردند و چگونه به‌عنوان سیاستی برای رقابت، فشار و حتی اتحادهای فرامرزی مورد استفاده قرار گرفتند.

در خصوص پیشینه تحقیق، پژوهش‌های مرتبط با مطالعه مقایسه‌ای نقش سیاست‌های اقتصادی در سیاست خارجی ایلخانان و ممالیک نشان می‌دهد: هرچند از منظر تاریخ‌نگاری دوره اسلامی مورد توجه قرار گرفته، هم‌چنان جایگاه قابل توسعه‌ای دارد. بخش عمده تحقیقات پیشین بر ابعاد نظامی و دیپلماتیک روابط دو دولت متمرکز بوده و بررسی

سیاست‌های اقتصادی به‌عنوان مؤلفه‌ای مستقل در سیاست خارجی، کمتر مورد تحلیل دقیق قرار گرفته است.

در تحقیقات فارسی، فریدون اللهیاری در مقاله «تأملی بر رویکردهای اساسی در مناسبات احمد تگودار با مصر (۶۸۱-۶۸۳ ق.)» (۱۳۸۱)، منوچهر مرتضوی در اثر شاخص خود «مسائل عصر ایلخانان» (۱۳۸۵)، امید سپهری راد در «بررسی روابط ایلخانان و ممالیک در دوره سلطنت غازان» (۱۳۸۶)، ابوالفضل رضوی در «مسئله ممالیک در سیاست خارجی عهد غازان» (۱۳۹۱) و «تأملاتی بر مناسبات ایلخانان و ممالیک در قرن هشتم هجری» (۱۳۹۴) و محمد کشاورز بیضایی در «روابط ایلخانان و ممالیک مصر» (۱۳۹۷)، با تمرکز بر تحولات تاریخی این روابط، عمدتاً ابعاد نظامی و سیاسی را مورد واکاوی قرار داده‌اند. با این حال، این مطالعات بیشتر به تحلیل فرآیندها، رویکردها و ماهیت روابط دوجانبه پرداخته و کمتر به سازوکارهای سیاست خارجی، از جمله نقش سیاست‌های اقتصادی در رویارویی ایلخانان و ممالیک توجه کرده‌اند.

در تحقیقات غربی، ریون آمیتای در کتاب «مغولان و ممالیک: جنگ ممالیک و ایلخانان، ۱۲۶۰-۱۲۸۱»^۱، به بررسی جنگ‌های ایلخانان و ممالیک و تأثیر کنترل مسیرهای تجاری بر سیاست خارجی دو دولت پرداخته است. او نشان می‌دهد که مسیرهای تجاری و درآمدهای ناشی از مالیات‌ها به‌عنوان سیاست کلیدی فشار اقتصادی در روابط خارجی ایفای نقش کرده‌اند. پیترو جکسون در اثر خود «مغولان و غرب، ۱۲۲۱-۱۴۱۰»^۲ نیز بر اهمیت روابط اقتصادی و دیپلماتیک ایلخانان با قدرت‌های اروپایی تأکید کرده و تلاش ایلخانان برای ایجاد مسیرهای جایگزین تجاری به‌منظور کاهش فشار اقتصادی ممالیک را مورد توجه قرار داده است. افزون بر این، علیرضا کریمی و محمد رضایی در مقاله «روابط تجاری ایران و جنوا در دوره ایلخانان» (۱۳۹۲) به اقدامات ایلخانان در جهت برقراری روابط اقتصادی با جنوا برای تضعیف موقعیت اقتصادی ممالیک اشاره کرده‌اند، که نشان‌دهنده کاربرد سیاست‌های اقتصادی به‌عنوان بخشی از سیاست خارجی این دوره است. با توجه به پیشینه یادشده، می‌توان نتیجه گرفت که علی‌رغم غنای مطالعات صورت گرفته، درخصوص مساله تحقیق پژوهش کمتری انجام شده است.

در تحقیق حاضر؛ عنوان «سیاست‌های اقتصادی» به مجموعه‌ای از ظرفیت‌ها، منابع و اقدامات مالی - تجاری اطلاق می‌شود که حاکمیت‌ها با بهره‌گیری از آن‌ها درصدد تأمین منافع، افزایش قدرت و اعمال نفوذ بر دیگر دولت‌ها هستند. این سیاست‌ها می‌توانند در

قالب‌های مختلفی همچون کنترل بر مسیرهای تجاری، اخذ مالیات و عوارض گمرکی، اعمال تحریم اقتصادی، ایجاد یا قطع روابط بازرگانی، تنظیم پیمان‌های تجاری، و بهره‌برداری از موقعیت جغرافیایی در ترانزیت کالا نمود یابند. در واقع، سیاست‌های اقتصادی نه تنها به‌عنوان منابع مالی برای اداره کشور و تأمین هزینه‌های جنگی عمل می‌کنند، بلکه در عرصه روابط خارجی نیز به منزله سیاستی برای فشار، تعامل، رقابت یا همکاری به کار گرفته می‌شوند. اهمیت این سیاست در مواجهه ایلخانان و ممالیک به منظور تفوق بر دیگری دوچندان بود؛ زیرا هر دو حاکمیت در موقعیت ژئواکونومیک^۳ ویژه‌ای قرار داشتند و تسلط بر جاده ابریشم، مسیرهای دریایی مدیترانه و دریای سرخ برای آنان، هم به معنای دسترسی به ثروت و هم برتری سیاسی بر رقیب محسوب می‌شد.

در این تحقیق، مفهوم "ژئواکونومیک" Geoeconomics که توسط «ادوارد لوت‌واک» Edward Luttwak مطرح شد، بیان‌گر آن است که در جهان سیاست، منطق جنگ و منازعه همچنان پابرجاست، اما وسیله آن از نظامی به اقتصادی تغییر یافته است. به عبارت دیگر، حکومت‌ها می‌کوشند با بهره‌گیری از ظرفیت‌های اقتصادی، به‌ویژه کنترل راه‌ها، تجارت، سرمایه‌گذاری و تحریم، همان اهدافی را دنبال کنند که پیش‌تر از طریق لشکرکشی و زور نظامی به‌دست می‌آوردند (Luttwak, 1990:20/17-23). در این چارچوب، "نظریه ژئواکونومیک" بر مسایل زیر تأکید دارد: الف) جغرافیا و اقتصاد به‌طور هم‌زمان به ابزار قدرت تبدیل می‌شوند؛ تسلط بر راه‌های تجاری یا بنادر استراتژیک معادل تسلط نظامی بر یک منطقه است ب) رقابت اقتصادی و تجاری جایگزین بخشی از رقابت‌های سخت‌افزاری می‌شود و می‌تواند حتی تعیین‌کننده نتیجه منازعات سیاسی باشد ج) سیاست‌های اقتصادی نه فقط منابع مالی، بلکه ابزار فشار و تعامل در روابط خارجی‌اند.

با استفاده از این چارچوب، مواجهه ایلخانان و ممالیک را می‌توان نمونه‌ای تاریخی از رقابت اقتصادی قرون میانه دانست: ایلخانان پس از شکست در نبرد عین‌جالوت (۶۵۸ق/۱۲۶۰م) دریافتند که دستیابی به مصر از راه نظامی دشوار است؛ از این رو، با تقویت سیاست‌های اقتصادی، کوشیدند ممالیک را در حوزه تجارت تحت فشار قرار دهند. این شکل از اقدامات، نمونه‌ای روشن از سیاست اقتصادی جایگزین قدرت نظامی است. بدین ترتیب، نظریه ژئواکونومیک این امکان را فراهم می‌آورد تا مواجهه ایلخانان و ممالیک نه صرفاً در قالب جنگ‌های نظامی، بلکه به‌عنوان منازعه‌ای بر سر کنترل منابع اقتصادی و

مسیرهای ترانزیت کالا تبیین شود؛ منازعه‌ای که در آن سیاست‌های اقتصادی به وسیله‌ای برای سیاست خارجی و جایگزینی برای برخوردهای نظامی تبدیل می‌شود.

۲. نقش سیاست‌های اقتصادی در روابط خارجی ایلخانان و ممالیک

۱.۲ مدیریت و تسلط بر راه‌های تجاری

مدیریت راه‌های تجاری در طول تاریخ، همواره به‌عنوان یکی از مهم‌ترین سیاست‌های اقتصادی در روابط خارجی حاکمیت‌ها مورد توجه بوده است. از آنجا که تجارت، یکی از شریان حیاتی اقتصاد است، در دست گرفتن گذرگاه‌ها و مسیرهای ارتباطی، نه تنها امکان تأمین منافع مالی و افزایش درآمدهای گمرکی را فراهم می‌سازد، بلکه به حاکمیت‌ها اجازه می‌دهد تا رقبای سیاسی خود را تحت فشار قرار دهند یا با امتیازدهی در مسیرهای تجاری، پیمان‌های سیاسی و نظامی خود را تحکیم کنند. بدین ترتیب، راه‌های تجاری به ابزاری دوگانه تبدیل می‌شد: ابزاری برای شکوفایی اقتصادی داخلی و همزمان وسیله‌ای برای اعمال فشار در سطح بین‌المللی. از منظر نظری، کنترل راه‌های تجاری در مواجهه با سایر حاکمیت‌ها را می‌توان شکلی از «جنگ اقتصادی» دانست که با ابزارهای غیرنظامی صورت می‌گیرد. این سیاست به دولت‌ها امکان می‌دهد بدون ورود به جنگ‌های پرهزینه، رقبای خود را از دسترسی به منابع مالی، کالاهای استراتژیک، یا متحدان بالقوه محروم سازند. در عین حال، ایجاد مسیرهای جایگزین یا همگرایی با قدرت‌های دریایی، می‌تواند به عنوان پادزهر این سیاست عمل کند. نمونه‌ای عینی از این سیاست در دوره سلطنت بیبرس دیده می‌شود؛ او برای تأمین نیازهای نظامی و مادی خود، از جمله غلامان، غلات، چوب و اشیاء بلورین و سفالین، از سرزمین اردوی زرین با محدودیت‌هایی در مسیرهای ارتباطی ایران مواجه شد، چرا که ایلخانان با تسلط بر ایران، عراق و بخش‌های وسیعی از آناتولی، راه‌های ارتباطی و تجاری را تحت کنترل داشتند (کریمی و چاهیان، ۱۳۹۲: ۵۹).

۲.۲ کنترل و مدیریت مسیرهای تجاری زمینی

چنگیزخان در سده سیزدهم میلادی فتوحات خود را تنها با انگیزه‌های سیاسی و نظامی دنبال نمی‌کرد، بلکه اهداف اقتصادی و تجاری نیز جایگاه برجسته‌ای در سیاست‌های او داشت. یکی از مهم‌ترین نمونه‌ها در این زمینه، ماجرای حمله به ایران بود که به دنبال کشته

شدن گروهی از بازرگانان مغولی به دستور حاکم اترار رخ داد. چنانکه منابع تاریخی آورده‌اند،

چنگیز چون از این عمل آگاه شد سخت برآشفته و سه روز بر پشته‌ای بالا رفت و به تضرع و زاری پرداخت تا خداوند او را مدد انتقام دهد و تا آنگاه که حرکت کرد لب به این سخن ننگشود. (وصاف، ۱۳۸۳: ۲۹۶؛ جوینی، ۱۳۸۵: ۶۴/۱؛ جوزجانی، ۱۳۶۳: ۱۰۴/۲).

چنگیز برای تأمین امنیت راه‌های بازرگانی، شبکه‌ای از پاسگاه‌های موسوم به «پام» ایجاد کرد و هم‌زمان افرادی را در پوشش تاجران به نواحی گوناگون فرستاد تا اخبار و گزارش‌های لازم را گردآوری کنند (حسینی نژاد قصرالدشتی و دیگران، ۱۴۰۴: ۸؛ ساندرز، ۱۳۸۳: ۶۸). گزارش جوینی درباره شراکت خان مغول، اکتای قسان، با بازرگانان در امر تجارت و وجود «سیستم ارتاقی»^۴ در این دوره (جوینی، ۱۳۸۵: ۱۶۷/۱) و ادامه یافتن آن تا دوره ایلخانان (وصاف، ۱۳۸۳: ۱۵۸) و حتی تیموریان (تاریخ ایران دوره تیموریان، ۱۳۷۹: ۱۴۱)، از اهمیت تجارت در نزد مغولان حکایت دارد. اهمیت تجارت در سیاست مغولان را همچنین می‌توان در دوره منکوقاآن مشاهده کرد؛ او خسارتی را که «طایفه معاملان» در دوران آشفته‌گی و ناامنی حکومت توراکیناخاتون متحمل شده بودند، با پرداخت «زیادت از پانصد هزار بالش نقره» جبران کرد (جوینی، ۱۳۸۵: ۸۴/۳-۸۵). این شواهد نشان می‌دهد که حمایت از فعالیت‌های تجاری و پاسداری از امنیت بازرگانان، یکی از عناصر بنیادین در رویکرد سیاسی و اقتصادی مغولان به شمار می‌رفت. سیاست تجاری چنگیز و جانشینانش در دوره ایلخانان نیز ادامه یافت؛ حمایت هلاکو از بازرگانان بغداد در زمان تصرف این شهر (همدانی، ۱۳۳۸: ۷۱۳/۲)، تأکید بر اهمیت و جایگاه تجار در نامه احمد تگودار به سلطان مصر (اشپولر، ۱۳۷۶: ۴۳۱) و جبران خسارت وارده به بازرگانان بغداد در آتش سوزی سال ۷۱۰ه.ق از سوی الجایتو (القاشانی، ۱۳۸۴: ۱۰۹) از مصادیق توجه ایلخانان به تجار و تجارت است. با این حال، تصویر حمایت بی‌چون و چرای مغول از بازرگانان نیاز به توضیح دارد. در سال ۶۵۰ هجری/۱۲۵۲ میلادی که نیروهای مغول در آذربایجان به کاروانی که از آناتولی به بغداد می‌رفت حمله کردند، بازرگانان را کشتند و کالاهایشان را غارت کردند. این اقدام یک رفتار تصادفی یا خشونت بی‌رویه یک فرمانده طماع یا بی‌انضباط نبود؛ بلکه احتمالاً یک ضربه استراتژیک محاسبه‌شده به پایتخت عباسی بود. این

رخداد یادآوری مهمی است که حمایت مغول از بازرگانان شامل کسانی که تجارتشان به نفع دشمن بود، نمی‌شد (Amitai, 1995: 217).

حکومت ممالیک بر راه‌های زمینی حیاتی که اتصال بین شرق و غرب جهان اسلام را ممکن می‌ساخت، تسلط داشت (Amitai, 1995: 208). این شبکه زمینی شامل کاروانروهای اصلی و مسیرهای فرعی برای انتقال کالا، برده، و مسافر بود و نقش مهمی در اقتصاد و سیاست خارجی ممالیک ایفا می‌کرد (شبارو، ۱۳۸۰: ۱۸). مسیرهای اصلی کاروان‌های حج، از مصر و شام به مکه و مدینه می‌گذشتند. این مسیرها نه تنها اهمیت مذهبی داشتند، بلکه به کانالی برای انتقال کالاهای تجاری و ایجاد درآمد از طریق کاروان‌های تجاری بدل شده بودند (Holt, 1966: 27). ممالیک با امنیت‌بخشی به این مسیرها و تأمین حفاظت کاروان‌ها، هم مشروعیت مذهبی خود را تقویت می‌کردند و هم بر جریان تجارت داخلی و منطقه‌ای تسلط داشتند (مقریزی، ۱۳۵۵ق: ۱۲۸/۳). یکی دیگر از مهم‌ترین مسیرهای زمینی، ارتباط قاهره با دمشق و بندرهای ساحل مدیترانه بود (Amitai, 1995: 210). از طریق این مسیر، کالاهای وارداتی از دریای سرخ و اقیانوس هند به بنادر مدیترانه‌ای منتقل می‌شدند. کاروان‌ها، کالاها را از بندرهای دمیاط و اسکندریه به دمشق و سپس به سایر مناطق شرق مدیترانه حمل می‌کردند (النویری، ۱۴۰۴ق: ۱۶۵/۲۸). ممالیک مسیرهای زمینی به شمال و شمال شرق را نیز تحت کنترل داشتند تا تجارت برده و کالاهای آسیای مرکزی را مدیریت کنند. این مسیرها امکان تبادل کالا، از جمله اسلحه، ادویه و مواد خام، بین اردوی زرین و مصر را فراهم می‌کردند و نقش استراتژیک در روابط اقتصادی و سیاسی با همسایگان ایفا می‌نمودند (Loiseau, 2014: 145-148).

یکی از مهم‌ترین سیاست‌های اقتصادی ایلخانان در قبال ممالیک، کنترل یا مدیریت راه‌های تجاری بود. پس از شکست عین الجالوت، جانشینان هولاکو، کوشیدند با رونق دادن به مسیرهای تجاری تحت کنترل خود و تمرکز تجارت در مسیرهای شمالی، مسیر دریای سرخ را از رونق بیندازند (کریمی و رضایی، ۱۳۹۲: ۵۶). اباقاخان هرگونه تجارت با ممالیک را ممنوع ساخت و بازرگانان مصری را از عبور از قلمرو ایلخانان به سوی اردوی زرین بازداشت^۵ (ابن عبدالظاهر، ۱۳۹۶ق: ۳۴۰). در مقابل، کنترل ممالیک بر راه‌های زمینی، علاوه بر نقش اقتصادی، ابزار مهمی در سیاست خارجی بود. با مدیریت و گاهی مسدودسازی مسیرها، ممالیک توانستند فشار سیاسی و اقتصادی بر رقبای خود، به ویژه

ایلخانان، وارد کنند و جریان تجارت بین‌المللی را به سود خود هدایت نمایند (Amitai, 1995: 212).

با روی کار آمدن تگودار، ایلخان مسلمان، تغییر نسبی در رویکرد ایلخانان پدید آمد. او به دنبال کاهش تنش‌های سیاسی و ازسرگیری روابط تجاری بود (ابن کثیر، ۱۴۰۸ ه.ق: ۳۵۰/۱۳). تحولی که نشان می‌دهد بحران‌های اقتصادی نقش پررنگی در تعدیل سیاست خارجی مغولان داشت. با این حال، این سیاست پایدار نبود. ارغون‌خان بار دیگر فشارهای اقتصادی را تشدید کرد و تلاش نمود با جلب همکاری تجار ونیزی و جنوایی، مسیرهای تجاری شرق را از مصر به تبریز منتقل کند. او با حذف مالیات‌های گمرکی برای اروپاییان و بازکردن درهای ایران به روی آنان، عملاً به ممالیک ضربه‌ای سخت وارد ساخت (همدانی، ۱۳۳۸: ۱۰۶۷/۲-۱۰۶۹). این سیاست نشان می‌دهد که ایلخانان به‌خوبی درک کرده بودند که قدرت اقتصادی اروپا می‌تواند در رقابت با ممالیک به سود آنان عمل کند. در عین حال، رقابت شدید میان تجار جنوایی و ونیزی، فضای جدیدی از رقابت‌های بین‌المللی را به غرب آسیا کشاند و ایران را به میدان منافع متضاد قدرت‌های دریایی مدیترانه بدل ساخت (القاشانی، ۱۳۸۴: ۴۲؛ مرکز اسناد دانشگاه تهران، ۱۳۵۲: ۱۳). در سوی دیگر، ممالیک نیز با کنترل مسیرهای زمینی قاهره با دمشق و بنادر مدیترانه، کالاهای وارداتی از دریای سرخ و اقیانوس هند را به بازارهای مدیترانه منتقل کرده و مانع از انتقال آنها به ایران شدند. این مسیرها، همراه با مدیریت مسیرهای شمالی، تبادل کالا و بردگان را در انحصار ممالیک نگاه داشت و سیاست اقتصادی مهمی برای مقابله با ایلخانان به شمار می‌آمد (Loiseau, 2014: 145-148). در دوره گیخاتو، بحران شدید مالی و شکست تجربه پول کاغذی باعث شد کنترل ایلخانان بر مسیرهای تجاری تضعیف شود. اما غازان‌خان با سیاست‌های سخت‌گیرانه، بار دیگر انسداد راه‌های تجاری را پیش گرفت و حتی مجازات‌های سنگینی برای متخلفان در نظر گرفت. لشکرکشی‌های او به شام در سال‌های ۶۹۹، ۷۰۰ و ۷۰۳ هجری این فشارها را تکمیل کرد (ذهبی، ۱۴۰۹ ه.ق: ۷۰/۵۲؛ همدانی، ۱۳۳۸: ۷۹۲/۲).

در همین زمان، ممالیک با تأمین امنیت مسیرهای کاروانی و مدیریت راه‌های شمالی، همچنان نقش فعال در تجارت و انتقال کالا و برده داشتند و با حفظ تسلط خود، مانع از بهره‌برداری ایلخانان شدند (Amitai, 1995: 208). تنها در دوره محمد خدابنده بود که سیاستی متفاوت اتخاذ شد. او با تمایل به صلح و ثبات، راه‌ها را بر روی بازرگانان ممالیک گشود و امنیت مسیرهای تجاری را تضمین کرد (وصاف، ۱۳۳۸: ۴۷۲). در همین زمان اجازه ورود

بازرگانان مملوکی به ایران از سوی اولجایتو صادر شد. برای سلطان مملوک نیز، صلح با ایلخانان مزایای اقتصادی بزرگی داشت و امکان عبور برده-جنگجوها از طریق تبریز را فراهم می‌کرد (Favereau, 2017: 102). این چرخش آشکار نشان می‌دهد که سیاست‌های اقتصادی در روابط خارجی ایلخانان انعطاف‌پذیر و تابع شرایط داخلی و خارجی بودند.

۳.۲ مدیریت و تسلط بر راه‌های تجاری دریایی

ایلخانان که پس از استقرار در ایران سرزمینی گسترده از جیحون تا فرات را تحت سیطره خود گرفتند، با اتخاذ «سیاست دریایی» کوشیدند جایگاه ژئواکونومیک خویش را در معادلات تجاری شرق و غرب تثبیت کنند. این سیاست علاوه بر کنترل مسیرهای تجاری، ماهیتی آشکارا رقابتی در برابر ممالیک و متحدانشان داشت. یکی از اهداف اساسی ایلخانان در گشودن مسیر طرابوزان-هرمز و پیوند آن با اقیانوس هند، کاهش نقش مصر مملوکی در شبکه بازرگانی مدیترانه بود. ابن بطوطه به رونق این مسیر اشاره کرده است:

در هرمز بازارهای بزرگی دیدم، و بازرگانان از هند، سند و چین می‌آمدند و مروارید، سنگ‌های قیمتی و ابریشم می‌آوردند. کشتی‌ها از دریای هند به این شهر می‌آمدند و از آنجا به سوی سرزمین‌های روم [بیزانس] از طریق طرابوزان می‌رفتند. (ابن بطوطه، ۱۳۷۶: ۲۰۵-۲۰۷).

در واقع یکی از مهم‌ترین نتایج استقرار ایلخانان در ایران، ایجاد و تثبیت مسیر شمال-جنوب بود؛ این راه که از دریای سیاه آغاز می‌شد، با گذر از طرابوزان به تبریز و از آنجا تا خلیج فارس و اقیانوس هند امتداد می‌یافت و نقش حیاتی در ارتباطات تجاری و اقتصادی منطقه ایفا می‌کرد (فضلی‌نژاد و خیراندیش، ۱۳۹۸: ۷۹-۸۰). در عمل، این سیاست ابعاد چندگانه یافت: نخست، با تصرف بغداد و تسلط بر بین‌النهرین، ایلخانان توانستند جریان کالا و نیروی انسانی از خلیج فارس به شام را تحت کنترل درآورند و بدین‌سان فشار مضاعفی بر قاهره وارد کنند. اسناد ونیزی نیز مؤید آن است که ارغون در هماهنگی با دولت‌های تاجرپیشه مدیترانه‌ای به دنبال «جایگزینی مسیرهای تجاری ایران با مصر» و «محاصره اقتصادی مصر» از طریق اعطای «امتیازات تجاری به تجار اروپایی مسیحی» بود (کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ۱۳۵۲: سند شماره ۲۰، ۱۲-۱۳). دوم، ممانعت از تجارت برده میان اردوی زرین و ممالیک بود. از همان آغاز سلطنت هلاکو، یکی از محورهای اصلی سیاست او کنترل بر مسیرهای بازرگانی آسیای صغیر بود. در واقع،

او می‌کوشید با ایجاد نوعی محاصره زمینی بر آناتولی، مانع انتقال کالا و به‌ویژه جریان بردگان از سرزمین اردوی زرین به مصر شود. این سیاست بیانگر درک دقیق ایلخانان از پیوند میان اقتصاد و قدرت نظامی ممالیک بود؛ چرا که نیروی انسانی مملوک‌ها وابسته به جریان مداوم بردگان قبیچاقی بود.

در همین چارچوب، هلاکو در سال ۱۲۶۲/۶۶۳م بر میخائیل هشتم، امپراتور بیزانس، فشار وارد آورد تا گذرگاه بسفر را مسدود کند تا به این وسیله مسیر ارتباطی خاندان جوجی با ممالیک قطع گردد. (Ciociltan, 2012: 243) این اقدام نشان می‌دهد؛ ایلخانان نه تنها به تقابل نظامی مستقیم می‌اندیشیدند، بلکه با ابزار ژئوپولیتیکی و اقتصادی نیز می‌کوشیدند ممالیک را تضعیف سازند و از امکان دسترسی آنان به منابع انسانی و کالایی جلوگیری کنند. در حقیقت، بستن مسیرهای ترانزیتی بخشی از راهبرد کلان ایلخانان برای مهار توان نظامی و اقتصادی رقیب مصری بود. سوم، برای مهار راه دریای سرخ، ایلخانان با بهره‌گیری از کشتی‌سازان جنوایی در بغداد اقدام به ساخت کشتی کردند تا امکان کنترل ورود کالاهای هندی به مصر فراهم شود. مقریزی آشکارا این تلاش‌ها را روایت می‌کند (مقریزی، ۱۳۵۵ق: ۲۰۹/۲). با این حال نقشه‌ی ارغون به دلیل اختلافات میان جنوایی‌ها هیچ‌گاه عملی نشد. (Richard, 1968: 49)

در مقابل، یکی از مهم‌ترین عناصر قدرت اقتصادی حکومت ممالیک در مواجهه با ایلخانان (۶۴۸-۹۲۳ق/۱۲۵۰-۱۵۱۷م)، تسلط بر راه‌های تجاری دریایی است که مصر و شام را به مرکز تبادلات جهانی بدل می‌کرد. (Amitai, 1995: 201) ممالیک به‌دلیل موقعیت جغرافیایی ممتاز مصر و شام، بر دو مسیر حیاتی تجارت جهانی تسلط داشتند: مسیر دریای سرخ که کالاهای پرارزشی چون ادویه، شکر، ابریشم و سنگ‌های قیمتی از هند و جزایر اندونزی از طریق اقیانوس هند وارد بندرهای عدن و زَیید در یمن می‌شد و سپس از تنگه باب‌المنندب به دریای سرخ انتقال می‌یافت (مقریزی، ۱۳۵۵ق: ۲۰۹/۲). مهم‌ترین بندرهای دریایی تحت کنترل ممالیک در این مسیر، قُصَیر و عَیذاب بودند (ابن عمری، ۱۳۴۲ق: ۸۹/۴؛ ۵۲۰/۳). از این بندرها کاروان‌های شتر کالا را به قاهره حمل می‌کردند و سپس بخشی از آن از راه نیل به اسکندریه منتقل می‌شد تا در بازارهای مدیترانه‌ای عرضه شود (Holt, 1966: 23). مسیر دیگر، مدیترانه شرقی است که بنادر مهمی چون اسکندریه، بولاق، دمیاط، بیروت و عکا حلقه‌های اتصال تجارت شرق و غرب بودند (همان، ۵۰۱/۳؛ قلقشندی، ۱۳۴۶ق: ۶۸). در این مسیر، کالاهای آسیایی که از طریق دریای سرخ به مصر رسیده بودند، به دست

بازرگانان ایتالیایی (جنوا و ونیز) می‌رسید و در مقابل، محصولات اروپایی همچون پارچه‌های پشمی، فلزات و چوب به شرق صادر می‌شد. اسکندریه نه تنها بزرگ‌ترین مرکز تجاری دریایی در قلمرو ممالیک بود، بلکه به‌عنوان دروازه اصلی پیوند بازرگانی با اروپای مسیحی شناخته می‌شد (مقریزی، ۱۳۵۵ق: ۱۵۳/۳). بازرگانان ونیزی و جنوایی در این بندر مستقر بودند و با پرداخت عوارض گمرکی قابل توجه به خزانه ممالیک، کالاهای شرقی را به مدیترانه منتقل می‌کردند. همین درآمدهای گمرکی به یکی از پایه‌های اصلی اقتصاد دولت ممالیک بدل شد. (Amitai, 1995: 202) بندر بولاق، که در سده هشتم هجری پا گرفت، بندری حیاتی و دروازه اصلی قاهره بر کرانه رود نیل به شمار می‌رفت (ابن صیرفی، ۱۹۷۰م: ۷۱). این موقعیت استراتژیک، آن را به مرکزی تجاری تبدیل کرده بود که کشتی‌های حامل غلات و دیگر کالاها در آن تردد و پهلوگیری می‌کردند (ابن قاضی شهبه، ۱۹۷۷م: ۳/ ۵۷۸). در امتداد ساحل این بندر، محلی به نام «خُصَّ الكیاله» قرار داشت که دفتر مرکزی کارگزاران و مأموران مالیاتی بود. این مکان، انحصاراً به فروش غلات و وصول مالیات بر غله اختصاص داشت و نقطه‌ای کلیدی در نظام اقتصادی ممالیک محسوب می‌شد (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲ق: ۴۴/ ۹، ۴۵؛ اشتری تفرشی و دیگران، ۱۴۰۴: ۱۸).

بدین سان، راه‌های تجاری دریایی نه تنها ستون اقتصاد ممالیک بودند، بلکه به‌عنوان ابزار سیاست خارجی نیز عمل می‌کردند. ممالیک از یک سو با کنترل بنادر و اخذ عوارض سنگین، اقتصاد اروپا را به خود وابسته ساختند و از سوی دیگر از این موقعیت برای کسب مشروعیت سیاسی در جهان اسلام استفاده کردند؛ چراکه بخش مهمی از عواید این تجارت صرف تأمین امنیت حج و عمران حرمین می‌شد. (Amitai, 1995: 205)

۴.۲ پیوند اقتصاد و دیپلماسی با اروپا

پس از شکست هولاکو از ممالیک، نخستین تلاش او برای ایجاد ائتلاف نظامی با جنوا ناکام ماند. جمهوری جنوا که منافع خود را در حفظ تجارت مدیترانه‌ای با مصر می‌دید، تمایلی به ورود به جنگ با ممالیک نشان نداد (مقریزی، ۱۳۵۵ق: ۳/ ۴۲۸-۴۳۳؛ ساندرز، ۱۳۸۳: ۱۲۹). چرا که تجارت سودمند غلام و کنیز را بین مصر و قبیچاق رهبری می‌کردند (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲ق: ۲۱۸/۷؛ ساندرز، ۱۳۸۳: ۱۳۰). این عدم همکاری سبب شد ایلخانان نتوانند همزمان فشار اقتصادی و نظامی موثری بر مصر وارد سازند؛ در مقابل، ممالیک از فرصت به وجود آمده بهره گرفتند و روابط تجاری خود را با ایتالیایی‌ها تحکیم کردند. در

این میان، یکی از مهم‌ترین سیاست‌های اقتصادی ممالیک، رویکرد چندجانبه ملک‌الظاهر رکن‌الدین بیبرس بود که از بنیان‌گذاران نظام سیاسی و اقتصادی ممالیک در مصر به شمار می‌رفت. همانطور که پیشتر به آن اشاره شد، بیبرس به‌خوبی دریافت که تنها از راه تقابل نظامی، نمی‌توان سلطه ایلخانان بر راه‌های تجاری را شکست، بلکه باید از طریق ایجاد شبکه‌ای از اتحاد و پیمان‌های اقتصادی - سیاسی، حلقه محاصره ایلخانان را از درون بشکند. در این راستا، او ضمن استفاده از تفرقه درون‌خانوادگی میان شاخه‌های مختلف مغول (ابن عبدالظاهر، ۱۹۷۶: ۳۳۴-۱۳۹؛ رمزی، ۱۴۲۳ق: ۴۳۴/۱-۴۳۱)، موفق شد با برخی از اولوس‌های مغولی خارج از قلمرو ایلخانان از جمله «برکه» فرمانروایی اردوی زرین، روابط دوستانه برقرار کند. قلقشندی در این زمینه می‌نویسد: «از نخستین روزهای سلطنت الظاهر بیبرس تا پایان زمان او، همواره اتحاد و دوستی راستین میان پادشاهان این سرزمین (قبچاق) و پادشاهان ما برقرار بوده است» (قلقشندی، ۱۳۴۶ق: ۳۱۶/۷؛ مقریزی، ۱۳۵۵ق: ۲/ ۴۷۹-۴۷۷؛ ابن عماد، ۱۴۱۶ه.ق: ۵۲۹/۷؛ ابن تغری بردی، ۱۳۹۲ق: ۲۲۲/۷). این سیاست، دو کارکرد عمده داشت: نخست آنکه مصر را از خطر اتحاد همه شاخه‌های مغولی علیه خود مصون نگاه می‌داشت و دوم اینکه به ممالیک امکان می‌داد تا از مسیرهای تجاری جایگزین، جریان کالا و برده را به مصر تضمین کنند (ابن خلدون، ۱۳۸۳: ۶۴۹/۴).

از سوی دیگر، بیبرس برای کاستن از فشار اقتصادی ایلخانان، روی به همکاری با دولت‌های اروپایی آورد. او با دولت‌شهرهای ایتالیا مانند جنوا و ونیز، همچنین با سیسیل، آراگون و قشتاله (ابن عبدالظاهر، ۱۹۷۶: ۳۳۷؛ ماجد، ۱۹۶۶: ۲۲۵) وارد گفتگو شد و با انعقاد پیمان‌های تجاری، بازار مصر را به روی اروپاییان گشود و فرمان داد که

رسیدگی به امور «تجار فرانک» و وصول حقوقشان» در مصر به نحو احسن انجام شود و «موانع و عواملی که باعث ضرر و آسیب به آنان می‌شود، رفع گردد و از هر کسی که بدون حق و مستند شرعی به آن‌ها تعرض کند، جلوگیری شود (قلقشندی، ۱۳۴۶ق: ۲۱۶/۷؛ ماجد، ۱۹۶۶: ۲۲۴؛ ابن فرات، ۱۹۴۲: ۱۹۸/۱).

این اقدام پیامدهای موثری داشت: مصر در عمل به یکی از کانون‌های اصلی تجارت مدیترانه تبدیل شد و حتی پس از مرگ بیبرس، برای بیش از دو سده و نیم همچنان از رونق ناشی از این پیوندها بهره‌مند بود. به عبارت دیگر، بیبرس توانست با بازتعریف نقش مصر در شبکه تجارت جهانی، ضربه مهمی بر سیاست دریایی و جنگ اقتصادی ایلخانان وارد آورد. با این حال، پیچیدگی‌های سیاسی و ایدئولوژیک عصر مانع از آن شد که او

بتواند با ایلخانان صلح پایدار برقرار کند؛ زیرا دشمنی عمیق مذهبی و رقابت‌های ژئوپولیتیکی، روابط دو دولت را همواره در حالت تنش نگاه می‌داشت.

با وجود این، ایلخانان به ویژه از زمان آباقاخان کوشیدند با تأمین امنیت راه‌ها و اعطای امتیازات بازرگانی، جایگاه ایران را در تجارت بین‌المللی تقویت کنند (کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ۱۳۵۲: اسناد شماره ۲۰ و ۲۱، ۱۲-۱۳). با این حال، جنوایی‌ها همچنان به دلیل پیوندهای عمیق اقتصادی با مصر حاضر به قطع روابط با ممالیک نشدند. ارغون خان پیش از پیش در صدد بود با بهره‌گیری از ناوگان جنوایی و کنترل مسیرهای دریایی، ضربه‌ای بر تجارت مصر وارد آورد. منابعی مانند ابن‌الوردی به تلاش او برای تغییر مسیر تجارت هند از دریای سرخ به خلیج فارس اشاره کرده‌اند (ابن‌الوردی، ۱۹۷۰: ۲۱۵). همدانی نیز خبر داده است که ارغون صدها دریانورد و کشتی‌ساز جنوایی را به خدمت گرفت تا این طرح عملی شود، اما اختلافات داخلی جنوایی‌ها مانع از موفقیت آن گردید (Ciociltan, 2012: 83). ارمنستان و آسیای صغیر نیز در این معادلات اهمیت ویژه‌ای یافتند. به سبب موقعیت استراتژیک و بنادر تجاری آن، این سرزمین به محل رقابت تجار اروپایی و همچنین محل منازعه سیاسی میان ممالیک و ایلخانان بدل شد (ابن عبری، ۱۹۵۸م: ۲۸۵؛ ابن خلدون، ۱۳۸۳: ۶۷۱/۴-۶۷۲؛ Jackson, 2018: 243). در حالی که ممالیک می‌کوشیدند از طریق توافق با ارمنستان جایگاه خود را تقویت کنند، ایلخانان با تکیه بر اتحاد با بیزانس و ارمنستان به دنبال انسداد راه‌های تجاری مصر بودند.

پس از بیبرس، منصور قلاوون نیز همین مسیر را با تأکید بیشتر بر بعد بین‌المللی روابط، ادامه داد. او در سال ۶۷۸ق/۱۲۹۷م کوشید تا اتحادهایی نه تنها با شاخه‌های مغولی (لمبتون، ۱۳۷۸: ۲۹۸) بلکه با قدرت‌های بزرگ مسیحی مانند امپراتوری بیزانس و امپراتوری مقدس روم برقرار کند (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲ق: ۳۰۰/۷؛ ابن خلدون، ۴۴۱/۵ و ۴۵۹). فرستادن سفرا و تبادل هیئت‌های تجاری در این دوره نشان‌دهنده آن بود که ممالیک بر گشودن مسیرهای تازه و متنوع تکیه داشتند. قلاوون با اعطای امتیازات بازرگانی به جنوا، کاستیل و سیسیل توانست مصر را به حلقه اصلی تجارت شرق و غرب پیوند زند. افزون بر این، او با برقراری روابط دوستانه با امیران تازه‌مسلمان قپچاقی، جریان ورود بردگان نظامی به مصر را تضمین کرد (انصاری دمشقی، ۱۳۵۷: ۴۴۸؛ مقریزی، ۱۳۵۵ق: ۱۵۳/۳)؛ موضوعی که برای بقای نظام مملوک بسیار حیاتی بود. از منظر اقتصاد سیاسی، قلاوون کوشید تا با ایجاد تعادل میان نیازهای داخلی (بهبود راه‌های تجاری و تسهیل انتقال کالا از عیذاب در دریای سرخ

به بنادر مدیترانه) و ضرورت‌های بین‌المللی (اتحاد با اروپا و جهان اسلام)، پایه‌های قدرت ممالیک را مستحکم‌تر سازد.

غازان خان با تغییر سیاست‌ها، گامی تازه در این مسیر برداشت. او کوشید تا مصر را در تنگنای اقتصادی قرار دهد و همزمان روابطی نزدیک با تجار ونیزی برقرار سازد. اسناد ونیزی نشان می‌دهد غازان و پس از او اولجایتو برای جلب تجار اروپایی و تأمین امنیت مسیرهای ایران تلاش زیادی کردند (مرکز اسناد دانشگاه تهران، ۱۳۵۲: سند شماره ۲۱، ۱۲-۱۴). حتی پیشنهاد ایجاد بندری در خلیج فارس برای تمرکز تجارت هند و استقرار ناوگان دریایی در باب‌المنذب نیز مطرح شد که بدون نتیجه بود (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲ق: ۱۷۳/۱۵). در دوران اشرف شعبان، تلاش‌های ممالیک به اوج رسید و حلقه محاصره اقتصادی ایلخانان عملاً درهم شکست. او توانست در سال ۷۷۷ق/۱۳۷۵م با لشکرکشی به قلمرو ارمنستان صغیر (کلیکیه) پادشاه آن، لئو، را به اسارت بگیرد. این اقدام نه تنها اهمیت ژئوپولیتیکی داشت بلکه بُعد اقتصادی مهمی نیز در برداشت، زیرا کلیکیه و بنادر شرق مدیترانه از پایگاه‌های سنتی متحدان ایلخانان محسوب می‌شد. با تسلط ممالیک بر این منطقه، نفوذ ایلخانان در تجارت مدیترانه به شدت کاهش یافت. به موازات این پیروزی، ممالیک به توسعه زیرساخت‌های تجاری داخلی خود پرداختند. ساخت مسافرخانه‌ها و کاروانسراهای متعدد برای بازرگانان خارجی در شهرهایی مانند اسکندریه، بندر بولاق، بیروت، دمشق، طرابلس، حلب و لاذقیه نه تنها باعث جذب تجار بین‌المللی شد بلکه مصر را به مرکزی امن و معتبر برای دادوستد جهانی بدل کرد (مقربزی، ۱۳۵۵ق: ۱۲۸/۳؛ صفدی، ۱۴۲۰ق: ۱۰/۲۱۳؛ ابن صیرفی، ۱۹۷۰م: ۷۱).

در دوره‌های بعدی ایلخانان، به ویژه زمان اولجایتو و ابوسعید، سیاست اقتصادی بیش از پیش به سمت تعامل و کاهش تنش با همسایگان گرایش یافت (ابن کثیر، ۱۴۰۸ق: ۱۱۴/۱۴). ونیزی‌ها و جنوایی‌ها کنسولگری‌های رسمی در ایران ایجاد کردند و سلطانیه و تبریز به مراکز اصلی مبادلات شرق و غرب تبدیل شدند (میرخواند، ۱۳۸۰: ۵/۱۳۴-۲۶۷). این تغییر نشان می‌دهد که با ناکامی سیاست‌های نظامی و محاصره اقتصادی، ایلخانان به تدریج مسیر همزیستی و بهره‌برداری از جایگاه ترانزیتی ایران در جاده ابریشم را جایگزین تقابل مستقیم با ممالیک کردند.

۵.۲ استفاده اقتصادی از حج و راه‌های حجاز

در دوره ایلخانان مغول، همانند گذشته، نهاد حج یکی از مهم‌ترین مراکز دینی، اجتماعی و حتی سیاسی جهان اسلام به شمار می‌رفت. با ظهور مغولان و تغییرات گسترده‌ای که در پی ساختار سیاسی و اجتماعی منطقه رخ داد، اهمیت این نهاد دوچندان شد. مغولان که در پی گسترش سلطه مادی و معنوی خود بر سراسر سرزمین‌های اسلامی بودند، به‌خوبی درک کرده بودند که مراسم حج در حجاز می‌تواند به صحنه رقابت و رویارویی قدرت‌های بزرگ بدل شود. اهمیت راه‌های تجاری و زائرپذیر حجاز برای ایلخانان نیز قابل چشم‌پوشی نبود؛ زیرا این مسیرها هم ارزش اقتصادی داشتند و هم امکان نفوذ سیاسی در قلب جهان اسلام را فراهم می‌کردند. در این بستر، مسئله حج در دو مرحله متفاوت بروز یافت: نخست در دوره‌ای که مغولان همچنان پیرو آیین‌های شمنی و بودایی بودند و قانون «یاسا» را در سرزمین‌های مفتوحه رواج می‌دادند. در این دوره، برخورد آنان با اسلام خصمانه بود و می‌کوشیدند مراکز دینی مسلمانان را تضعیف یا نابود کنند. نمونه بارز آن، طرح ارغون برای ویران کردن کعبه بود که به تحریک برخی از مشاوران یهودی‌اش مطرح شد. با این حال، دستگاه دیوانی ایرانیان که به اهمیت حج واقف بودند، موفق شدند در دوران فرمانروایی دومین ایلخان، اجازه از سرگیری کاروان‌های حج را به دست آورند. این اقدام نشان‌دهنده آن بود که حتی در میان ساختار مغولی، حج می‌توانست به ابزاری برای نفوذ سیاسی تبدیل شود. مرحله دوم از زمانی آغاز شد که ایلخانان به اسلام گرویدند و این دین را به‌عنوان مذهب رسمی پذیرفتند. در این مقطع، حجاز و به‌ویژه مکه و مدینه به میدان رقابت آشکار میان ایلخانان و ممالیک بدل شد. ایلخانان که خود را وارث خلافت عباسی پس از سقوط بغداد می‌دانستند، عنوان «خادم الحرمین» را برای خود قائل بودند و در پی آن بودند که از این جایگاه، مشروعیت دینی بیشتری به دست آورند. از همین رو، اعزام کاروان‌های باشکوه حج، اهدای نذورات، و برپایی بناها و تأسیسات عام‌المنفعه در مکه و مدینه، در دستور کار آنان قرار گرفت. وزرا و امیران ایلخانی از ساخت مسجد و مدرسه گرفته تا حفر قنوات و ایجاد امکانات رفاهی برای زائران با یکدیگر رقابت می‌کردند (بیانی، ۱۳۷۵: ۱۰۵۱/۳). در برابر، ممالیک مصر که خود را مدافع سرزمین‌های مقدس و میراث‌دار خلافت اسلامی می‌دانستند، اجازه نمی‌دادند رقیب مغولی نفوذ بر حجاز را در دست گیرد. ابن‌الظاهر درباره حضور بیبرس در حجاز و به جا آوردن فریضه حج از سوی او می‌نویسد:

احرام بست و مردم نیز احرام پوشیدند، سپس به صورت آشفته و خاک‌آلود حرکت نمود {...} با دست خود رکن‌های خانه شریف را که محل جهاد در راه خداست لمس کرد و برکت گرفت، و هیچ زیارتی را ترک نکرد {...} همه اماکن عبادتی و منازل حج را پیمود و به خواص خود مقدار زیادی پول داد تا به صورت مخفیانه تقسیم کنند. همچنین لباس‌ها و پوشش‌هایی برای اهل حرم فرستاد. در میان مردم بود. (ابن عبدالظاهر، ۱۹۷۶: ۳۵۴).

او همچنین در ادامه به سیاست بیپرس نسبت به امرای حجاز اشاره می‌کند و اشاراتی به حمله ایلیخانان به حجاز دارد:

همچنین سلطان برای امرای مکه مقدار زیادی پول و غلال هر سال اختصاص داد، به دلیل خدمت به خانه شریف. افزون بر آن، امرای دیگر حجاز نیز پاداش گرفتند {...} در همین حال، مغولان کاروانی به سوی حجاز فرستاده بودند تا راه‌ها را بررسی کرده و در این مناطق جاسوسی کنند. آن‌ها همراه با گروهی دیگر از مغولان بودند که خدا و حرمت او را نمی‌شناختند و در مؤمنان هیچ رعایتی نمی‌کردند؛ چه خون‌ها که از میان اقوام کشته شد. هدف آن‌ها، ریختن خون حجاج در حرم بود، اما حرکت سلطان به گوش آن‌ها رسید و بازگشتند. (ابن عبدالظاهر، ۱۹۷۶: ۳۵۵).

در نتیجه، رقابتی تمام‌عیار میان دو قدرت بر سر کنترل قبایل حجاز، ضرب سکه به نام سلطان، و ذکر خطبه به نام هر یک از حاکمان در مکه و مدینه درگرفت (بیانی، ۱۳۷۵: ۱۰۵۱/۳). بدین ترتیب، حجاز نه تنها یک کانون دینی و معنوی، بلکه عرصه‌ای سیاسی - اقتصادی برای تثبیت مشروعیت و قدرت ایلیخانان و ممالیک شد.

ممالیک با سازماندهی کاروان‌های عظیم حج از مصر و شام، نه تنها بر امنیت و تدارکات زائران نظارت داشتند، بلکه از طریق عوارض، مالیات‌های جاده‌ای و تجارت همراه کاروان‌ها درآمد هنگفتی به دست می‌آوردند. کاروان‌های حج حامل کالاهایی چون پارچه‌های مصری، ادویه، غلات و همچنین اشیای تجملی بودند. این مبادلات اقتصادی، ممالیک را قادر ساخت بخشی از کسری‌های مالی خود را جبران کنند (ابن بطوطه، ۱۳۷۶: ۱۸۶/۲). یکی از محورهای مهم در بهره‌برداری اقتصادی ممالیک از حج، تسلط آنان بر بنادر دریای سرخ (عدن، جده و عیذاب) بود. این بنادر مسیر اصلی ورود کالاهای هندی و یمنی به کاروان‌های حج محسوب می‌شدند. ممالیک با وضع عوارض گمرکی، از تجارت

حجاج و بازرگانان سود می‌بردند و در عین حال مانع از آن می‌شدند که کالاهای شرقی از طریق خلیج فارس (که در کنترل ایلخانان بود) به حجاز برسد (Ayalon, 1988: 112).

در شرایطی که ایلخانان می‌کوشیدند با اتصال به تجارت اقیانوس هند از طریق بنادر فارس و خلیج فارس، راهی برای برتری اقتصادی بر ممالیک بیابند، کنترل ممالیک بر راه‌های حجاز مانع از آن شد که آنان بتوانند در مشروعیت مذهبی حج و همچنین منافع اقتصادی آن شریک شوند. برای مثال، غازان خان پس از مسلمان شدن (۶۹۴ق) کوشید هدایایی به مکه و مدینه بفرستد، اما به دلیل تسلط ممالیک بر مسیرهای دریای سرخ، این تلاش‌ها نتیجه‌ای در بر نداشت (Amitai, 1995: 235). راه‌های حجاز علاوه بر کارکرد مذهبی و انتقال زائران، حامل کالاهای پرارزشی چون ادویه هندی، شکر یمنی، پارچه‌های مصری و حتی بردگان آفریقایی بودند. در نتیجه، کاروان‌های حج عملاً به مسیرهای تجاری - اقتصادی مبدل شدند که ممالیک با تأمین امنیت آن‌ها و اخذ مالیات، این مسیرها را به منبعی پایدار برای درآمد دولت خود بدل کردند. چنین شرایطی موجب شد که مصر مملوکی نه تنها مرکز دینی جهان اسلام، بلکه یکی از کانون‌های اقتصادی و تجاری جهان مدیترانه و اقیانوس هند نیز باشد (Petry, 1998: 467-470).

بدین‌سان، مراسم حج در عصر ممالیک فقط یک آیین مذهبی نبود، بلکه راهبردی اقتصادی و سیاسی در تقابل با ایلخانان به شمار می‌رفت. ممالیک از طریق کنترل راه‌های حجاز:الف) درآمدهای اقتصادی از کاروان‌ها و بازرگانان به دست آوردند.ب) تجارت جهانی را به سمت دریای سرخ و مصر سوق دادند و در نهایت مانع شدند ایلخانان بتوانند در مشروعیت دینی - اقتصادی حج نقش ایفا کنند. سیاست‌های یاد شده، موجب شد که ممالیک تا قرن هشتم هجری، در برابر قدرت ایلخانان برتری اقتصادی خود را حفظ کنند و مصر به عنوان مرکز دینی - اقتصادی جهان اسلام تثبیت شود.

نقش سیاست اقتصادی در رقابت‌های سیاسی و نظامی میان ایلخانان و ممالیک	
سده‌های هفتم و هشتم هجری قمری ابزارهای اقتصادی در خدمت سیاست خارجی	
ممالیک	ایلخانان
<p>تسلط بر راه‌های زمینی شام و حجاز کنترل مسیرهای کاروانی حج و تجارت داخلی</p>	<p>کنترل مسیرهای تجاری زمینی بستن راه‌های تجارت ممالیک به سمت اردوی زرین و آسیای صغیر</p>
<p>کنترل بنادر دریای سرخ عیناب، قمبر، جدّه؛ دروازه تجارت هند و چین</p>	<p>توسعه مسیر شمال-جنوب طرابلس - تبریز - هرمز؛ اتصال دریای سیاه به خلیج فارس</p>
<p>انحصار تجارت ادویه، برده و غلات درآمد گمرکی پایدار و تأمین نیروی انسانی نظامی</p>	<p>اتحاد تجاری با جنوا و ونیز اعطای امتیازات ویژه به تجار اروپایی برای دور زدن مصر</p>
<p>اتحاد تجاری با اردوی زرین و اروپاییان بهمان‌های اقتصادی با جنوا، ونیز، بیزانس و قیپتاق</p>	<p>تلاش برای تغییر مسیر تجارت هند انتقال از دریای سرخ به خلیج فارس؛ تضعیف انحصار ممالیک</p>
<p>استناد به اقتصاد از کاروان‌های حج عوارض، مالیات‌های جاده‌ای و تجارت همراه زائران</p>	<p>مشروعیت‌بخشی از طریق حج (پس از اسلام) اعزام کاروان‌های بانگشوه و اهدای نذورات به حرمین</p>

نمودار ۱. نمای کلی رقابت اقتصادی ایلخانان و ممالیک

۳. نتیجه‌گیری

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد سیاست‌های اقتصادی ایلخانان و ممالیک در مواجهه با یکدیگر را می‌توان نمونه‌ای روشن از کاربست ژئواکونومیک در قرون میانه دانست. پس از شکست ایلخانان در نبرد عین جالوت، ناتوانی در دستیابی نظامی به مصر موجب شد آنان سیاست‌های اقتصادی را به‌عنوان مکمل و جایگزین سازوکارهای نظامی در پیش گیرند و از طریق کنترل راه‌های تجاری زمینی، محدودسازی جریان کالا و درآمدهای ممالیک و ایجاد فشار اقتصادی و سیاسی، اهداف سیاست خارجی خود را دنبال کنند. در مقابل، ممالیک با تسلط بر مسیرهای کاروانی مصر، شام، حجاز و بنادر مدیترانه و دریای سرخ، توانستند جریان کالاهای راهبردی، منابع مالی و تجارت منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای را تحت کنترل خود درآورند و از این طریق برتری اقتصادی، نظامی و سیاسی خویش را تثبیت کنند.

کنترل راه‌های زمینی و دریایی برای هر دو دولت به معنای تسلط بر جریان کالا، سرمایه، برده و زائران و نیز ایجاد مزیت ژئوپولیتیکی بود. ایلخانان با در اختیار داشتن مسیرهای اصلی جاده ابریشم و شبکه‌های داخلی ایران و میان‌رودان، در پی اعمال فشار اقتصادی بر ممالیک بودند؛ حال آنکه ممالیک با بهره‌برداری از موقعیت جغرافیایی مصر و مدیریت بنادر و مسیرهای دریایی، شبکه‌ای از نقاط راهبردی اقتصادی ایجاد کردند که امکان کنترل تجارت جهانی و محدودسازی نفوذ ایلخانان را فراهم می‌ساخت. در این چارچوب، قدرت اقتصادی به راهبردی مؤثر برای تأثیرگذاری بر رفتار رقیب و تحقق اهداف سیاست خارجی بدل شد.

از سوی دیگر، روابط تجاری گسترده ممالیک با دولت‌شهرهای اروپایی، به‌ویژه جنوا و ونیز، نه تنها منبع درآمد مهمی برای خزانه آنان فراهم کرد، بلکه جایگاه مصر را به مرکز تجاری و دیپلماتیک غرب آسیا ارتقا داد و حلقه فشار اقتصادی ایلخانان را تضعیف نمود. همچنین، مناسک حج در این دوره کارکردی دوگانه یافت و به راهبردی اقتصادی و سیاسی تبدیل شد؛ ممالیک با کنترل مسیرها و سازماندهی کاروان‌های حج، هم درآمدهای قابل توجهی به دست آوردند و هم مشروعیت دینی و سیاسی خود را در جهان اسلام تحکیم کردند، در حالی که تلاش ایلخانان برای بهره‌برداری از این ظرفیت، به دلیل تسلط ممالیک بر مسیرهای حیاتی، با محدودیت مواجه شد.

در مجموع، رقابت ایلخانان و ممالیک نشان می‌دهد که اقتصاد در این دوره نقشی فراتر از کارکرد داخلی ایفا کرده و به یکی از عناصر تعیین‌کننده سیاست خارجی بدل شده بود. توانایی ممالیک در مدیریت هم‌زمان راه‌های زمینی و دریایی، روابط تجاری فرامرزی و منابع اقتصادی حج، موجب تثبیت موقعیت مصر به‌عنوان قطب اقتصادی، سیاسی و مذهبی جهان اسلام شد. این یافته‌ها در چارچوب رویکرد ژئواکونومیک تأیید می‌کند که کنترل نقاط اقتصادی استراتژیک و بهره‌برداری هوشمندانه از منابع کلیدی، نه تنها قدرت مالی، بلکه نفوذ سیاسی و دیپلماتیک دولت‌ها را نیز تعیین می‌کرد.

پی‌نوشت‌ها

1. Amitai, Reuven. *The Mamluk-Ilkhanid War: 1260–1281*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995.
2. Jackson, Peter, *The Mongols and the West, 1221–1410*, London, Routledge, 2018.

۳. ژئواکونومیک ترکیبی از دو واژه «ژئو» (زمین/جغرافیا) و «اکونومی» (اقتصاد) است و به معنای به‌کارگیری اقتصاد به‌عنوان ابزاری برای قدرت و رقابت ژئوپلیتیکی است.
۴. «تجاری که زر از خان گیرند و برای او از کشورهای دور خواسته آرند» (غفاری کاشانی، ۱۴۰۴ق: ۹).
۵. «و قد منع أباقا التجار من مصر أن يَمروا إلى بلاد القفجاق، وأخذ أموالهم في الطريق، فاشتكى التجار إلى السلطان الظاهر بيبرس من هذا الفعل».

کتاب‌نامه

الف: منابع فارسی

- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله. (۱۳۷۶). سفرنامه ابن بطوطه (رحله ابن بطوطه). ترجمه محمدعلی موحد. تهران: آگاه.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۸۳). تاریخ ابن خلدون. ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- اشپولر، برتولد. (۱۳۷۶). تاریخ مغول در ایران. ترجمه محمود میر آفتاب. تهران: علمی و فرهنگی.
- انصاری دمشقی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۵۷). نخبه الدهر فی عجائب البر و البحر. ترجمه سید حمید طبیبیان. تهران: فرهنگستان ادب و هنر ایران.
- بیانی، شیرین. (۱۳۷۵). دین و دولت در ایران عهد مغول. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- جوزجانی، عثمان بن محمد منہاج سراج. (۱۳۶۳). طبقات ناصری. به تصحیح عبدالحی حبیبی. تهران: دنیای کتاب.
- جوینی، عطا ملک بن محمد. (۱۳۸۵). تاریخ جهانگشای. به تصحیح محمد قزوینی. تهران: دنیای کتاب.
- دانشگاه کمبریج. (۱۳۷۹). تاریخ ایران: دوره تیموریان. ترجمه یعقوب آزند. تهران: جامی.
- ساندرز، جان جوزف. (۱۳۸۳). تاریخ فتوحات مغول. ترجمه ابوالقاسم حالت. تهران: امیرکبیر.
- شبارو، عصام محمد. (۱۳۸۰). دولت ممالیک و نقش سیاسی و تمدنی آنان در تاریخ اسلام. ترجمه شهلا بختیاری. تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- غفاری کاشانی، احمد بن محمد. (۱۴۰۴ ه.ق). تاریخ نگارستان. به تصحیح مرتضی مدرس گیلانی. تهران: کتابفروشی حافظ.
- القاشانی، ابوالقاسم عبدالله بن محمد. (۱۳۸۴). تاریخ الجایتو. به کوشش مهین همبلی. تهران: علمی و فرهنگی.
- کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران. (۱۳۵۲). اسناد مربوط به روابط تاریخی ایران و جمهوری ونیز. تهران.

نقش سیاست اقتصادی در رقابت‌های سیاسی ... (فرشته انصاری و دیگران) ۲۳۹

گروسه، رنه. (۱۳۸۷). امپراتوری صحرانوردان. ترجمه عبدالحسین میکده. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی لین.

لمبتون، آن. ک.س و دیگران. (۱۳۷۸). تاریخ اسلام. ترجمه آرام. تهران: امیرکبیر.

میرخواند، میرمحمد بن خاوندشاه بن محمود. (۱۳۸۰). تاریخ روضه الصفا فی سیره الانبیاء و الملوک و الخلفاء. به تصحیح جمشید کیان فر. تهران: اساطیر.

همدانی، رشیدالدین فضل الله. (۱۳۳۸). جامع التواریخ. به کوشش و تصحیح و تحشیه محمد روشن و مصطفی موسوی. تهران: البرز.

وصاف الحضرة، عزالدین فضل الله. (۱۳۳۸). تاریخ وصاف (تاریخ تجزیه الامصار و تجزیه الاعصار). عبدالمحمد آیتی. تهران: انتشارات ابن سینا.

مقالات

اشتری تفرشی، علیرضا، و دیگران. (۱۴۰۴). دلایل و زمینه های مصادره اموال در مصر دوره ممالیک برجی. دوفصل نامه علمی تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۱، صص ۱-۲۹.

حسینی نژاد قصرالدشتی، سارا، و دیگران. (۱۴۰۴). نابسندگی فرایند نهادینه شدن نظام ارتباطی جامعه ایران عصر مغول. دوفصل نامه علمی تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۵، شماره ۱، صص ۱-۲۳.

شرقی، مسعود. (۱۳۷۹). تجارت در عهد ایلخانان مغول. در مجموعه مقالات اولین سمینار تاریخی هجوم مغول به ایران و پیامدهای آن. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

فضلی نژاد، احمد، و خیراندیش، عبدالرسول. (۱۳۹۸). جایگاه طرابوزان در محاصره بری آناتولی توسط ایلخانان مغول. فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء، سال بیست و نهم، دوره جدید، شماره ۴۴، پیاپی ۱۳۴، صص ۷۱-۹۳.

کریمی، علیرضا، و چاهیان، علی اصغر. (۱۳۹۲). جایگاه بیزانس در سیاست خارجی ایلخانان. پژوهش های تاریخی، سال چهل و نهم، دوره جدید، سال پنجم، شماره دوم، صص ۵۳-۷۶.

کریمی، علیرضا، و رضایی، علیرضا. (۱۳۹۲). روابط تجاری ایران و جنوا در دوره ی ایلخانان. فصلنامه تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء، سال ۲۳، دوره جدید، شماره ۱۸، صص ۵۱-۶۸.

ب: منابع عربی

ابن ایاس، محمد بن احمد. (۱۴۰۲). بدائع الزهور فی وقائع الدهور. قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب.

ابن تغری بردی، جمال الدین ابی المحاسن یوسف. (۱۳۹۲ ق). النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة. به اهتمام عبدالقادر حاتم. قاهره: دارالكتاب القاهرة.

ابن صیرفی، علی. (۱۹۷۰ م). انباء الهصر بانباء العصر. به کوشش حسن حبشی. قاهره.

٢٤٠ تحقيقات تاريخ اقتصادى ايران، سال ١٥، شماره ١، بهار و تابستان ١٤٠٥

- ابن عبدالظاهر، محى الدين. (١٩٧٦م). الروض الزاهر فى سير الملك الظاهر. تحقيق عبدالعزيز الخويطر. رياض.
- ابن عبرى، غريغوريوس بن هارون. (١٩٥٨م). تاريخ مختصر الدول. بيروت.
- ابن عماد، عبدالحى بن احمد. (١٤٦ هـ.ق). شذرات الذهب فى اخبار من ذهب. محقق محمود ارناؤوط. بيروت: دار ابن كثير.
- ابن عمرى، فضل الله. (١٣٤٢ ق). مسالك الابصار فى ممالك الامصار. تصحيح احمد زكى پاشا. قاهره: دار الكتب المصريه.
- ابن فرات، محمد بن عبدالرحيم. (١٩٤٢م). الطريق الواضح المسلك فى معرفه تراجم الخلفاء و الملوك. تحقيق قسطنطين زريق. بيروت.
- ابن قاضى شهبه، ابوبكر. (١٩٧٧م). تاريخ. به كوشش عدنان درويش. دمشق.
- ابن كثير، اسماعيل بن عمر. (١٤٠٨ هـ.ق). البدايه والنهائيه. المحقق على شبرى. بيروت: دار احياء التراث العربى.
- ابن الوردى، تتحت. (١٩٧٠). المختصر فى اخبار البشر. تحقيق احمد رفعت. بيروت.
- ذهبى، محمد بن احمد. (١٤٠٩ هـ.ق). تاريخ الإسلام و وفيات المشاهير و الأعلام. المحقق عمر عبدالسلام تدمرى. بيروت: دار الكتاب العربى.
- رمزى، محمد. (١٤٢٣ ق). تلفيق الاخبار و تلقيح الآثار. بيروت: دارالكتب العلميه.
- صفدى، صلاح الدين خليل بن أيبك بن عبد الله. (١٤٢٠ هـ.ق). الوافى بالوفيات. المحقق أحمد الأرناؤوط و تركى مصطفى. بيروت: دار احياء التراث.
- قلقشندى، احمد بن على. (١٣٤٦). صبح الاعشى فى صناعه الانشاء. مصر: وزاره الثقافيه و الارشاد قومى الموسسه المصريه العامه.
- ماجد، عبدالمنعم. (١٩٦٦م). العلاقات بين الشرق و الغرب. بيروت: مكتب الجامعه العربيه.
- مقريزى، تقى الدين احمد بن على. (١٣٥٥ ق). السلوك لمعرفه دول الملوك. به تصحيح محمد مصطفى زياده. القاهره: مطبعه دار الكتب.
- نويرى، شهاب الدين احمد بن عبد الوهاب. (١٤٠٤ ق / ١٩٨٦م). نهايه الارب فى فنون الادب. تحقيق محمد جابر عبدالعال الحينى. قاهره: المكتبة العربيه.

ج: منابع لاتين

- Amitai, Reuven. (1995). *The Mamluk-Ilkhanid War: 1260–1281*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ayalon, David. (1988). *Mamluk-Mongol Relations*. London: Variorum.

نقش سیاست اقتصادی در رقابت‌های سیاسی ... (فرشته انصاری و دیگران) ۲۴۱

- Ciociltan, Virgil. (2012). *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*. Translated by Samuel Willcocks. Leiden, Boston: Brill.
- Luttwak, Edward. (n.d.). *From Geopolitics to Geo-economics: Logic of Conflict, Grammar of Commerce*. The National Interest.
- Favereau, Marie. (2017). *The Golden Horde and the Mamluks*. Golden Horde Review, Vol. 5, No. 1.
- Holt, P. M. (1966). *Egypt and the Fertile Crescent, 1516–1922*. London.
- Jackson, Peter. (2018). *The Mongols and the West, 1221–1410*. London: Routledge.
- Loiseau, Julien. (2014). *Les Mamelouks: XIIIe–XVIe siècle, Une expérience du pouvoir dans l’Islam médiéval*. Paris: Seuil.
- Petry, Carl F. (1998). *The Cambridge History of Egypt, Vol. 1: Islamic Egypt, 640–1517*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hovannisian, Richard G. (2004). *Armenian People from Ancient to Modern*. New York.